

un paper més rellevant, arribant a participar fins i tot a la vida política, ocupant càrrecs comunals⁶⁷, o també situant-se enmig de la societat amb gran prestigi. De fet el notariat entès tal com el trobem a partir de la renovació a la què ens referim continuament sorgeix per una necessitat de la pròpia societat. Els notaris seran els que plasmaran els contractes dels ciutadans en uns documents acreditatius, validats amb la fe pública de la que en són dipositaris.

Si això és vàlid per a Bolonya també ho és per a la Ligúria i la seva capital, Gènova. Costamagna, que ha centrat la seva recerca sobre el notariat en aquesta important ciutat, destaca la relació que hi ha entre la implantació del notari públic i el desenvolupament econòmic de la zona. Relació que passa bàsicament per un augment de les tipologies contractuals, molt allunyades ja d'aquella monòtona documentació de les abadies i monestirs en els que només hi havia donacions, vendes, establiments i testaments⁶⁸. I també hom observa una transformació en les fórmules, que es diversificaven precisament per a donar resposta a aquesta nova realitat socio-econòmica. L'antiga formulació va quedar abandonada i començava a ser substituïda per una de nova fonamentada cada vegada més en el Dret Romà. Ja no presenta l'homogeneïtat dels documents monàstics sinó que reflecteix un nou ambient a través de les

p.25-51. Diu Turull que les obres que entren amb més força a Catalunya són les de Salatiel i les de Rolandino, i hi ha molts notaris que les posseeixen a les seves respectives biblioteques, i aquest era el cas del notari Toldrà, que comptava amb un exemplar de la *Summa* entre els seus béns.

⁶⁷ Gina FASOLI, "Il notaio nella vita cittadina bolognese (sec. XIV-XV)", a *Notariato medievale bolognese*, tom II, 1977, p.123-141. La participació dels notaris en la vida política ja era notable a l'època rolandiniana, tot i que va davallar posteriorment, passant per l'ocupació de càrrecs públics i la seva presència en tots els centres de poder. No obstant Fasoli remarca que no s'ha fet un seguiment sistemàtic d'aquesta qüestió a nivell de recerca historiogràfica

⁶⁸ Giorgio COSTAMAGNA, *Il notaio...*, *op.cit.*, p. 63-65.

comandes, les societats marítimes, les lletres de canvi...⁶⁹. Aquests nous contractes els podem consultar ja que van quedar plasmats en les primeres imbreviatures genoveses de l'any 1154⁷⁰, una prova de que els canvis estaven arribant a la Liguria. No obstant la imbreviatura encara havia de compartir l'escenari amb la notícia dorsal, sobretot durant un temps d'incertesa que es tancà definitivament a finals de la Dotzena centúria quan els notaris es van veure segurs per a utilitzar el nou sistema. Llavors la imbreviatura esdevingué la primera fase de la redacció de l'instrument, recollida en un llibre de registre confeccionat amb paper, per a passar posteriorment a redactar el document en pública forma, escrit sobre pergami⁷¹. El pas definitiu vers l'instrument públic quedava assolit.

Amb tot això s'imposà també un nou sistema de redacció de l'instrument públic, que segons les recerques de Costamagna, a Gènova era triple redacció. Però també és quan apareixen en els contractes les renúncies als beneficis, que provenen del Dret Romà, i les subscripcions notariales, els signes, els llibres de notes, una nova forma de redactar els documents *-in publicam formam-*, unes clàusules que es van complicant...⁷² Tot això arribà al segle XIII

⁶⁹ Giorgio COSTAMAGNA, "Il notariato nell'Italia settentrionale...", *op.cit.*, 1989, p.991-995.

⁷⁰ Giorgio COSTAMAGNA, *Il notaio...*, *op.cit.*, p.58-60.

⁷¹ *Ibidem*, p.70-75. Aquest mateix autor ha treballat exhaustivament la qüestió de la redacció dels instruments notariales a *La triplice redazione dell'instrumentum genovese, con appendice di documenti*, Gènova, 1961.

⁷² Tiziana GAGNOLA, "Il ritorno all'applicazione delle norme di diritto romano tra Po ed Appennino nei secoli XII e XIII", "Studi di Storia Medioevale e di Diplomatica" (Bologna), 9(1987), p.33-48. Giorgio COSTAMAGNA, "Bologna e il ritorno del Diritto romano nella documentazione notarile (s.XII-XIV)", a *Studio bolognese e formazione del Notariato*, Milano, 1992, p.11-21.

a casa nostra amb força transformant-se també la institució notarial segons els paràmetres marcats des de Bolonya.

L'evolució del notariat italià és doncs de cabdal importància per a poder entendre el que va succeir als altres països de l'occident europeu, tot i que amb més incidència al Sud de França i a la Corona d'Aragó. Les influències itàliques es van deixar sentir en el notariat català a nivell de l'organització i a nivell de l'instrument notarial. Els notaris van passar a adjectivar-se *publicus* quedant revestits de quelcom necessari per al desenvolupament de la seva professió: la fe pública conferida per una autoritat superior⁷³.

1.2. La renovació jurídica del segle XII.

Per anar a trobar els orígens del notariat hem partit dels temps remots de l'antiguitat romana. Però el nostre objectiu és analitzar la implantació del notariat públic, que es va consolidant al llarg del segle XIII i amb força al XIV. Com en tantes altres coses cal anar més enrera per a localitzar-ne l'embrió. I aquest apareix al segle XII, amb la renovació jurídica, sobre la que ja n'hem suggerit algun element.

En aquest segle esdevenen encara altres elements de canvi, dels quals ens interessa de moment tot el referent al camp del pensament, dins del qual

⁷³ José BONO, *Historia del Derecho...*, op.cit., 1,2, 1982, p.73-109.

s'insereix el renaixement jurídic i els factors que el fan possible, bàsicament el naixement de les universitats⁷⁴. Al respecte diu García de Cortázar:

...el conjunto de manifestaciones novedosas en los distintos campos del conocimiento, de las artes, de las lenguas y las literaturas, del derecho, que aparecieron durante el siglo XII constituye un síntoma revelador de que la «modernidad» no comenzó de improviso en el siglo XV sino que hundía sus raíces en el siglo XII. Por lo menos, la «modernidad» que tiene como rasgos los siguientes: el afianzamiento de la conciencia individual; la afirmación de la razón, o, al menos, de una cierta racionalización; el despertar del interés por la medida; el avance significativo en la fijación de los contornos físicos y mentales de hombres, tiempos y espacios y en el control de la memoria social; la propia toma de conciencia de la historia como progreso; y la creación de instituciones que garantizaran la organización e investigación de los saberes⁷⁵.

En aquest ambient, i dins del procés de racionalització, hom tendia a buscar un *ius commune* a partir de la recepció del Dret Romà, element que va constituir un dels indicis més sòlids de l'evolució de la societat europea i de la seva voluntat de reorganització del poder. La sistematització de la matèria jurídica va constituir una de les manifestacions més precoces, la principal de les quals cal considerar que es tracta del descobriment científic del Digest⁷⁶. Aquest fou adoptat com a base per a l'estudi i l'ensenyament universitari del dret, per això direm que les universitats foren un dels factors primordials per a l'expansió de les renovadores idees jurídiques⁷⁷.

⁷⁴ Sobre la qüestió del renaixement del segle XII *vid. Renovación intelectual del Occidente europeo (siglo XII). XXIV Semana de Estudios Medievales*. Estella, 14-18 de julio de 1997, Pamplona, 1998. Dins d'aquest recull destaca en primer lloc el treball de José ÁNGEL GARCÍA DE CORTÁZAR, "El renacimiento del siglo XII en Europa: Los comienzos de una renovación de saberes y sensibilidades", p. 29- 62. També hi ha el recull bibliogràfic a càrrec de Fermín MIRANDA GARCÍA; Eloísa RAMÍREZ VAQUERO, "Renovación intelectual del occidente europeo (siglo XII). Aproximación bibliográfica", p.411- 432.

⁷⁵ José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR, "El renacimiento...", *opc.cit.*, p.31.

⁷⁶ A. FERNÁNDEZ BARREIRO, *La tradición romanística en la cultura jurídica europea*, Madrid, 1992, p.15. Aquest treball ha estat reeditat a Javier PARICIO; A. FERNÁNDEZ BARREIRO, *Historia del derecho romano y su recepción europea*, Madrid, 1997, constituïnt la segona part del llibre.

Cal anar a finals del segle XI quan s'inicia el renaixement de la Ciència del Dret amb la recuperació del Digest, manifestant-se plenament al segle XII amb Irneri(1050-1138) i l'escola dels glossadors, i posteriorment amb Accursi(1185-1263) i la seva *Magna Glossa*⁷⁸. Cal dir però que Irneri no fou una veu aïllada, ja que alguns decennis abans hi començava a haver certs moviments en els ambients juristes, manifestats en un entusiasme creixent pel Dret Romà⁷⁹. Hom pretenia que el Dret Romà fós l' *unum ius*, tenint sempre com a referència els textos justinians i sobretot el Digest⁸⁰. La importància d'aquest text és indiscutible, i la seva progressiva recuperació des del segle XI va donar lloc a una estructura i a una nomenclatura que es va mantenir durant l'Edat Mitjana: *Digestum vetus* (Llibre I-títol II del llibre XXIV), *Digestum novum* (llibre XXXIX al L), i la part intermitja, que fou la darrera a utilitzar-se (només a partir del segle XII), anomenada *Digestum Infortiatum*. Aquestes tres divisions formarien, respectivament, els tres primers volums del *Corpus Iuris Civilis*⁸¹. El quart volum l'integrarien els nou primers llibres del Còdex. Ell

⁷⁷ Francesco CALASSO, *Medioevo del Diritto...*, *op.cit.*, p. 345-366.

⁷⁸ José BONO, *Historia del Derecho...*, *op.cit.*, I, 1, 1979, p.165-170.

⁷⁹ Arturo PALMIERI, *Rolandino Passaggeri...*, *op.cit.*, p.7-10.

⁸⁰ F. Karl von SAVIGNY, *Storia del diritto...*, *op.cit.*, p.15-25. ENIO CORTESE, *Alle origini della scuola di Bologna*, "RIDC" (Roma), 4(1993), p.7-16. "(...)Si sa, anzitutto, che cresceva in Italia l'entusiasmo per il diritto romano. Se, tra il vecchio e il nuovo millennio, il restaurato Impero azzeva dapprima portato una ventata di germanesimo al di qua dalle Alpi – basti leggere nel *Capitulare italicum* le norme di ottono I che ribadiscono la prova giudiziale del duello nelle fattispecie più correnti, e tale prova per duello estendono ai soggetti di *natio romana* (c.9, 10)-, sul finire del secolo, invece, il vento comincia a spirare in altra direzione. L'ormai famoso flacito lombardo descritto da radulfus Niger mostra ad esempio un Pepo che fa modificare una sentenza correttamente fondata sul diritto penale longobardo, vigente nel *Regnum Italiae*, et adeguarla a un diritto romano-naturale liberamente fabbricato con materiali tratti da Giustiniano, dalla Bibbia e da Isidoro (...)", p.7.

⁸¹ Aquesta és una denominació humanista elaborada per Dionisio Godofredo l'any 1583, i conté també els llibres feudals.

cinquè i darrer volum el formaven els tres restants llibres del Còdex o *Tres Libri* (que no havien interessat tant perquè tractaven sobre matèries públiques de l'Imperi Romà), els quatre llibres de les Institucions i una versió de les *Novellae* o constitucions imperials posteriors al Còdex, versió més completa que les que s'havien utilitzat anteriorment a Occident⁸².

A la vegada es va anar constituint un corpus doctrinal entre la primera i la segona generació de glossadors, una tasca fonamentada en la lectura i compressió dels textos jurídics, materialitzada en les *glossae* i les *summae*. La *summa* era una exposició sistemàtica d'alguns títols o d'algun llibre que, a vegades i sobretot a la segona meitat del segle XIII, ja es derivaven cap a la consideració monogràfica d'una institució jurídica; "...en esto cabe destacar por la significación de estas materias en la fundación de un derecho culto y por la importancia consiguiente que alcanzara su consideración, los tratados de derecho notarial –*summae artis notariae* o *artes notariae*– y los de derecho procesal –*specula iudicialia*–"⁸³. Les *summae* eren més properes a imperatius pràctics, tendents a presentar i desenvolupar actuacions notariales i processals tan factibles com acords amb la doctrina que s'anava extreient dels textos romans. Eres summes de gran difusió, entre les que destaquen els *Artes notariae* de Rainer de Perugia a la primera meitat del segle XIII o la de Salatiel o els treballs de Rolandino Passaggieri uns anys després. Aquests textos foren un dels mitjans més efectius de difusió del dret a nivell pràctic,

⁸² Bartolomé CLAVERO, *Temas de Historia del Derecho: Derecho común*, Sevilla, 1979², p.22-25.

⁸³ *Ibidem*, p.34-38; 44-45. Remarca la importància de l'ensenyament en la difusió del dret.

aplicant els coneixements que aportaven en el treball diari de les notaries, qüestió que està revestida d'un especial interès per a la nostra tesi. Tots aquests aspectes van començar a escampar-se des de Bolonya en primer lloc per la Provença a través de l'ensenyament, en gran part per la tasca i les accions dels deixebles d'Irneri, Martino, Bulgaro, Iacopo i Ugo, anomenats els Quatre Doctors⁸⁴. El paper dels juristes i les seves obres fou, doncs, decisiu per aquest renaixement del dret i per al desenvolupament del que poc a poc s'anava anomenant *utrumque iuris* o també *ius commune*, en el moment en que va fer acte de presència el Dret Canònic, al que seguidament ens referirem⁸⁵. No obstant encara ens cal citar un altre element que configura tot aquest ambient de recuperació jurídica romanista i que està en sintonia amb la línia iniciada pels glossadors i l'escola de Bolonya. Ens referim a l'obra de Francesco Accursio, la *Magna Glossa*, fruit precisament d'aquesta escola jurídica i un dels punts culminants de la seva trajectòria⁸⁶. Aquesta és la seva única i gran obra, resultat en part de la seva formació jurídica i també de l'ambient que es vivia a la ciutat italiana⁸⁷.

⁸⁴ F. K. SAVIGNY, *Storia del diritto...*, *op.cit.*, p.47-104. Giacomo PACE, '*Garnerius Theutonicus*'. *Nuove fonti su Irnerio e i 'quattro dottori'*, "RIDC" (Roma), 2)1991), p.123-124. Lauren MAYALI, "Mythes et réalité de la renaissance juridique au douzième siècle", a Aquilino IGLESIA FERREIRÓS (ed.), *El Dret Comú i Catalunya*, Barcelona, 1993, p. 192-196. André GOURON, "Le fondement de la coutume chz les civilistes avant Azon", a Aquilino IGLESIA FERREIRÓS (ed.), *El Dret Comú i Catalunya*, Barcelona, 1996, p. 19-21. Adriana CAMPITELLI, "Spunti su una teoria della consuetudine accolta dell'apparato accursiano", a IDEM, p. 35- 49.

⁸⁵ Bartolomé CLAVERO, *Temas de Historia del Derecho...*, *op.cit.*, p.38-40. Comenta l'obra de Savigny, que no concebia el Dret Comú amb veritable substantivitat enfront del Dret Romà històric, afirmant que el Dret Comú era el Dret Romà durant l'Edat Mitjana. Per contra, Calasso considera que el Dret Comú era precisament un dret específic de l'època medieval, que aparegué per causes només vigents en ella i que es diferenciava força del Dret Romà gràcies a la incorporació del Dret Canònic.,

⁸⁶ Bartolomé CLAVERO, *Temas de Historia del Derecho...*, *op.cit.*, p.44.

⁸⁷ Hermann KANTOROWICZ, *Accursio e la sua biblioteca*, "Rivista di Storia del Diritto Italiano" (Bologna), 2, fasc.1 (1929), p.35-62. En la seva biblioteca, considerada com un reflex

Paral·lelament es produí la recopilació del Dret Canònic amb el *Decretum Gratiani* i la seva renovació pel *ius novum* de les decretals dels Papes⁸⁸. El Decret va coincidir amb el naixement de les universitats, i s'inicià l'ensenyament del Dret Canònic a les àules de Bolonya⁸⁹. Tot això s'expressà en les noves ciències de la "Legística" i la "Canonística", creant un nou pensament jurídic justinianeu. Conflueixen doncs el Dret Romà i el Dret Canònic en un moviment jurídic que té com a centre d'actuació la ciutat italiana de Bolonya⁹⁰. A partir d'aquí s'aniran expandint les noves idees respecte el que hom anomenarà el *ius commune* o també Dret de la Recepció, expansió que vé afavorida per diversos factors i que hom ha volgut relacionar també amb la implantació del notariat públic⁹¹.

de la seva formació, hi havia llibres de Dret Romà, Dret Canònic i Dret feudal longobard. Vegi's també Giuseppe SPECIALE, *Francesco d'Accursio e la trasmissione della 'Magna Glossa'. Un contributo dal codice di Gand, Bibliothek der Rijksuniversiteit, 21, "RIDC"* (Roma), 6(1995), p.191-216.

⁸⁸ Gabriel LE BRAS, *Storia della Chiesa*, vol.XII/1, 1973, p.87-92. Bartolomé CLAVERO, *Temas de Historia del Derecho...*, *op.cit.*, p. 28ss. Jean GAUDEMET, *Église et cité. Histoire du droit canonique*, Paris, 1994, p.392-397.

⁸⁹ Antonio GARCÍA Y GARCÍA, "El derecho canónico medieval", a Aquilino IGLESIA FERREIRÓS (ed.), *El Dret Comú i Catalunya*, Barcelona, 1992, p.19.

⁹⁰ Antonio PADOA SCHIOPPA, "Sul ruolo dei giuristi nell'età del diritto comune: un problema aperto", a *Il Diritto comune e la tradizione giuridica europea. Atti del Convegno di Studi in onore di Giuseppe Ermini, Perugia, 30-31 ottobre, 1976*, Perugia, 1980, p.153-166.

⁹¹ Josep M. PONS GURI, *De l'escrivent ...*, *op.cit.*, p.29 ss.

1.2.1. Factors de l'expansió del Dret Comú: l'*Studium* de Bolonya i els estudiants.

La renovació jurídica no va quedar estancada a la Península Itàlica sinó que va expandir-se per l'Occident europeu. Diversos foren els factors que van propiciar aquesta expansió i que van fer que el Dret Comú arribés, entre altres llocs, a Catalunya. Parem especial atenció doncs a aquests elements, el principal dels quals fou la pròpia universitat bolonyesa, una institució que aconseguí el màxim esplendor precisament durant els segles XIII i XIV i en l'ensenyament del Dret Romà, elements que s'integren de ple dins del renaixement cultural del segle XII. No obstant cal tenir en compte també el paper de l'escola en general en la difusió del Dret Romà en aquells moments, no només en l'àmbit dels estudis generals⁹². Aquesta vessant en la docència va tenir com a conseqüència la creació i posterior organització de l'Escola dels Glossadors. Antonio García assenyala també l'acció del papat dins d'aquesta difusió jurídica, però per al cas que ens ocupa ens interessa sobretot la qüestió de la universitat. I és que a partir de l'ensenyament del dret a Bolonya sorgeix una via important de penetració del Dret Comú a Catalunya materialitzada en els nombrosos estudiants que hi anaren a rebre els coneixements referents a la renovada ciència jurídica. Cal dir que no eren només estudiants dels comtats catalans sinó que sembla ser que també n'hi havia dels altres regnes hispànics, de França, dels regnes germànics⁹³...

⁹² Francesco CALASSO, *Medioevo del Diritto...*, op.cit., p. 503-520.

Una de les qüestions més importants del renaixement cultural del segle XII és el que fa referència a la universitat, als estudis generals, que és el nom correcte que hauriem d'utilitzar si no volem caure en un greu anacronisme. No obstant, per raons de llenguatge i de concepte farem servir indistintament una i altra denominació. I si ens veiem obligats a parlar-ne és perquè, les universitats i els estudiants foren els factors més favorables a l'expansió del Dret Comú, dels nous usos jurídics italians.

Al llarg de l'Edat Mitjana l'ensenyament estava en mans de l'Església encara, però al segle XII les institucions docents eclesiàstiques començaren a resultar caduques. Malgrat haver-hi un clergat interessat per la cultura, i sobretot els canonges de les catedrals dedicats abastament a l'estudi, començaren a aparèixer escoles laiques i privades⁹⁴. Per altra banda, i com una reacció eclesiàstica enfront d'aquest moviment, aparegué una normativa en els concilis III i IV del Laterà -1179 i i 1215, respectivament-- obligant a que totes les catedrals tinguessin una prebenda per a mantenir un mestre. Les seus episcopals es convertiren en importants centres intel·lectuals, relacionats amb la importància dels capítols de canonges, als quals dediquem un proper apartat⁹⁵. Un temps de pas i d'evolució d'aquestes escoles catedralícies⁹⁶, amb

⁹³ Paolo NARDI, *Le origini del concetto di 'Studium Generale'*, "RIDC" (Roma), 3(1992), p.47-78. Jacques VERGER, "Esquemas", a *Historia de la universidad en Europa. Vol I: Las universidades en la Edad Media*, Bilbao, 1994, p.39-42. Defineix el concepte de *studium generale*. Antonio GARCÍA, *La penetración del derecho clásico medieval en España*, "AHDE" (Madrid), 36(1966), p. 575-579.

⁹⁴ Manlio BELLOMO, *Saggio sull'Università nell'età del diritto comune*, Catània, 1979, p.29-30.

una alfabetització que va arribar a nous nivells, tal vegada per la influència del desenvolupament econòmic, transformant-se la instrucció laica i la religiosa. El clergat augmentà el seu nivell cultural però també cada vegada era més nombrós el nombre de laics que s'alfabetitzaven. Tot aquest desenvolupament, també demogràfic, va fer que la instrucció fós cada vegada menys considerada un luxe. A les ciutats petites i grans sorgiren escoles, amb més qualitat les catedralícies, com a exponent d'un renaixement escolar que hom relacionat amb diversos factors, entre ells el ja alludit del renaixement jurídic⁹⁷. A les catedrals catalanes i de la resta de la província eclesiàstica hi havia segurament escola catedralícia. La de Tarragona era de gramàtica i al segle XIV el Capítol va cedir al Consell municipal la participació activa en el seu patronatge⁹⁸. A més tenim altres referències a través de l'aplicació de les constitucions del Laterà en el concili provincial de Lleida de l'any 1229:

⁹⁵ Gaston MIALARET; Jean VIAL (dirs.), *Histoire mondiale de l'éducation. Vol.I: Des origines à 1515*, Paris, 1981, p.286-305. A. D'AMATO, *La Chiesa e l'università di Bologna*, Bologna, 1988, p.12-15. Ana ARRANZ, *La cultura en el bajo clero: una aproximación*, "AEM", 21(1991), p.595-597.

⁹⁶ Jacques VERGER, "Des écoles du XIIe siècle aux premières universités: réussites et échecs", a *Renovación intelectual del Occidente Europeo (siglo XII)*, Pamplona, 1998, p.249-273. Gabriel LE BRAS, *Storia della Chiesa*, vol.XII/1, 1973, p.47. Diu aquest autor que el lloc de trobada del gèrmel del renaixement intel·lectual del segle XII és l'escola, tant l'episcopal com la monàstica.

⁹⁷ Harvey J. GRAFF, *Storia dell'alfabetizzazione occidentale. Vol.I: Dalle origini alla fine del medioevo*, Bologna, 1989, p.103-105. Jean GAUDEMET, *Église et cité...*, op.cit., p.530-531.

⁹⁸ Cfr. Josep M. RECASENS, *La ciutat de Tarragona*, vol.2, Barcelona, 1975, p.360-363. A partir del IV Concili del Laterà, de l'any 1215, es va fundar l'escola a la Catedral, i segons Sanç Capdevila ja en funcionava una l'any 1219. A finals del segle XIII es va dividir en dos grans ensenyaments: primeres lletres per a infants, i gramàtica llatina, lògica i arts per als futurs sacerdots. Francesc CORTIELLA, *Una ciutat catalana a darreries de l'Edat Mitjana: Tarragona*, Tarragona, 1984, p.289-314.

Cum in generali concilio pia fuerit constitutione provisum, ut non solum in cathedralibus ecclesiis, sed in aliis in quibus subperunt facultates magistris qui ibidem laborent in doctrina provideatur in beneficio competenti, nos attendentes quod in partibus Yspanie, ex defectu studiorum et doctrine multa et intolerabilia detrimenta animarum proveniunt, non solum in locis statutis predictam constitutionem precipimus observari, verum etiam ad multiplicem ignorantiam extirpandam, eatenus scolas multiplicari statuimus ut per singulas dioceses in quolibet archidiaconatu certis locis, si ad hoc loca ydonea inventa fuerint, per provisionem episcopi scole de gramatica statuatur et magistri collocentur, quibus de ipsius episcopi ordinatione si ipsius loci in quo scole fuerint non sufficiat ecclesia, de aliis ecclesiis circa positus secundum singulorum facultates competenter precipimus provideri, ne ex defectu magistrorum illiterati suam possint ignorantiam excusare⁹⁹.

Les disposicions conciliars tarraconenses apuntaven encara cap a un reforç de l'ensenyament a les catedrals quan, en el concili de Tarragona de l'any 1266, es va instar a destinar dos canonges en cada catedral per a cuidar-se de l'escola:

Item quia nonnullis proptes inopiam legendi studium et oportunitas perficiendi substrahitur, statuimus quod in singulis ecclesiis katedralibus nostre provincie due persona ydonee docibiles de gremio ecclesie ad arbitrium episcopi et capituli eligantur que in Theologia vel Iure Canonico studeant, qui cum docti fuerint in dicta ecclesia scientia fulgeant et doctrina, et alios ad iustitiam valeant erudire, quibus sufficienter edoctis ad arbitrium episcopi et capituli predictorum et alii duo successive ad studium destinentur, et sic perpetuo in qualibet katedrali ecclesia obervetur. Quibus in predicto studio existentibus omnes proventus beneficiorum suorum et cotidiana distributiones integre sine diminutione aliqua dari mandamus ac si personaliter in ecclesiis residerent¹⁰⁰.

Tornant al que apuntava García de Cortázar en el seu treball sobre el panorama cultural de la dotzena centúria remarcar la importància dels centres d'estudi en aquell moment. Dins de les petjades que deixaren els intel·lectuals d'aquell temps assenyala tres elements, el segon dels quals fa referència a les institucions de transmissió del saber:

⁹⁹ Josep M. PONS GURI, "Constitucions Conciliars Tarraconenses (1229-1330)", a *Reculls d'Història Jurídica catalana*, vol.2, Barcelona, 1989, p.238. També ho trobem a *Concilis Provincials Tarraconenses*, Barcelona, 1994, p. 93-94.

¹⁰⁰ Josep M. PONS GURI, "Constitucions...", *op.cit.*, p.303. En el mateix sentit hi ha la constitució II del concili de Tarragona de l'any 1277, p.310.

...la conciencia de que la adquisición del saber se basa en dos presupuestos; de un lado el depósito de conocimientos que cada generación trata de aumentar; de otro, la reflexión que puede hacerse sobre el mismo. Ambos llegaron a estimular, en el siglo XII, la renovación de algunas instituciones de transmisión del saber, en especial, el paso de las escuelas monásticas a las escuelas urbanas y la posible apertura a fórmulas que denominaríamos 'humanistas'. En este sentido, las de Chartres y San Víctor de París parecen haber sido los centros más significativos de un saber renovado. De las dos, las crísticas de Southern en 1970 sobre el presunto 'humanismo' de la primera, aunque suavizadas siete años después y reactivadas recientemente, siguen manteniendo entera de juicio el verdadero papel de la escuela chartriana. Y, junto a la renovación la innovación de centros del saber, con la creación de las universidades(...)¹⁰¹.

Amb tot això podem concloure que l'alfabetització i la transmissió del saber va començar a prendre un altre caire, tal vegada més obert, amb una amplitud de mires major. Així la cultura jurídica romana va tenir com a principal centre de difusió l'Estudi General de Bolonya i també la nova funció assumida per l'ensenyament, orientat aquest vers l'exercici de professions i activitats seculares, entre les que cal destacar la professió jurídica¹⁰².

La universitat de Bolonya es va fundar vers l'any 1080, i s'especialitzà en l'ensenyament del dret. Però no fou un naixement espontani sinó que ja hi havia indicis de l'existència d'escoles jurídiques abans, no només a Bolonya sinó també a Ravenna¹⁰³. Sabem que l'estudi bolonyès va heretar una llarga tradició d'ensenyament del dret, així com també es coneix l'existència d'escoles privades de lleis des de mitjans del segle XI¹⁰⁴. L'ambient jurídic d'aquesta darrera ciutat, a la que hauriem d'afegir la importància de Pavia, havia de portar

¹⁰¹ José A. GARCÍA DE CORTÁZAR, "El Renacimiento...", *op.cit.*, p.33.

¹⁰² A. FERNÁNDEZ BARREIRO, *La tradición...*, *op.cit.*, p.16; 18. *Vid.* Giorgio CENCETTI, "Il pensiero medioevale ...", *op.cit.*, p.3-15.

¹⁰³ F. Karl von SAVIGNY, *Storia del diritto...*, *op.cit.*, vol.1, p.15-17.

¹⁰⁴ Jacques VERGER, "Esquemas", *op.cit.*, p.53.

necessàriament a una evolució de les institucions docents¹⁰⁵. Però on es donà amb més força i es posà de manifest amb més claredat fou precisament a Bolonya. Els orígens de l'estudi bolonyès es troben precisament en una escola d'arts tot i que hom diu que es tractava d'una escola de notaris¹⁰⁶. L'activitat cultural a la Toscana i a Ravenna, bastant generalitzada a tot el Nord d'Itàlia, era continuadora segurament d'aquell paisatge que dibuixavem al parlar del notariat italià alt-medieval, i va propiciar la creació de la universitat de Bolonya¹⁰⁷. A tot això Antonio García hi afegeix encara les influències de l'activitat jurídica entorn de la cúria pontificia de la reforma gregoriana de finals del segle XI i principis del segle XII. I metodològicament és necessari tenir en compte aquests precedents per tal de poder entendre l'evolució de l'ensenyament del dret. No es poden atribuir tots els mèrits només a Irneri, sinó que cal parar atenció a la figura de Pepone i al concurs de la comtessa Matilde de Canossa en els inicis de la Universitat bolonyesa. Cencetti¹⁰⁸ remarca la influència de la comtessa sobretot per la relació que tenia amb la cúria judicial de Canossa, tot i que darrerament es desestima el paper de Matilde i de les autoritats imperials en general¹⁰⁹. Després de Pepone cal citar el

¹⁰⁵ Giorgio CENCETTI, "Il pensiero medioevale...", *op.cit.*, p.9-10.

¹⁰⁶ A. FERNÁNDEZ BARREIRO, *La tradición...*, *op.cit.*, p.26. A. D'AMATO, *La Chiesa...*, *op.cit.*, p. 17. Giovanna NICOLAJ, *Cultura e prassi ...*, *op.cit.* Al llarg del seu treball intenta desmitificar el paper del notariat en el naixement de la universitat de Bolonya, així com el paper jugat per aquesta ciutat en general en la qüestió de la renovació jurídica i del renaixement del notariat.

¹⁰⁷ Antonio GARCÍA Y GARCÍA, "El renacimiento de la teoría y la práctica jurídicas. Siglo XII", a *Renovación intelectual del Occidente Europeo (siglo XII)*, Pamplona, 1998, p. 102-103.

¹⁰⁸ Giorgio CENCETTI, "*Studium fuit Bononie*. Note sulla storia dell'Università di Bologna nel primo mezzo secolo della sua esistenza", a *Lo Studio di Bologna. Aspetti, momenti e problemi (1935-1970)*, Bologna, 1989, p. 31-36

gran impulsor, Irneri, seguit dels seus deixebles i l'escola dels glossadors, als que ja ens hem referit. Això feu que ja als primers decennis del segle XII la universitat bolonyesa fos famosa per la seva escola de Dret¹¹⁰. Les lleis que s'hi estudiaven, promulgades per Justinià en el segle VI d.C., s'havien perdut en gran part i ara es recuperaven i s'ensenyaven a l'*Studium Bononiensis*¹¹¹. També succeí amb el Decret, veritable compilació del Dret Canònic promoguda pel monjo bolonyès Gracià. Tenint en compte aquests aspectes culturals veiem com el naixement de la Universitat de Bolonya i el seu primer desenvolupament va girar entorn de dos textos, el *Corpus Iuris Civilis* i el Decret¹¹². S'hi ensenyava la gramàtica i l'*Ars Dictandi*, a banda de tot el referent al Dret, donant una formació bàsica als notaris i als juristes que posteriorment passaven a treballar a les cancelleries i les escrivanies, no només italianes sinó també de tota la zona d'influència de la renovació jurídica¹¹³. Un dels primers textos apareguts a Bolonya fou el *Praecepta Dictaminum* d'Adalbert de Samaria ves l'any 1115 com una oposició a l'ensenyament més

¹⁰⁹ Paolo NARDI, "Relaciones con la autoridad", a *Historia de la Universidad europea. Vol.I: Las universidades en la Edad Media*, Bilbao, 1994, p. 85-120. Afirma que no hi ha res que demostrï que les autoritats imperials, i especialment Matilde de Canossa, van intervenir directament en l'educació superior des de principis del segle XII. On es veu més clara la intervenció del poder, en aquest cas de Frederic II, és a l'*Studium* de Nàpols, qüestions que ha analitzat exhaustivament Manlio BELLOMO: *Federico II, lo 'Studium' a Napoli e il diritto comune nel 'Regnum'*, "RIDC"(Roma), 2(1991), p.135-151. També del mateix autor *La scienza del diritto al tempo di Federico II*, "RIDC" (Roma), 3(1992), p.173-196; *Modelii di Università in trasformazione: lo 'Studium Siciliae Generale' di Catania tra Medioevo ed età moderna*, "RIDC" (Roma), 6(1995), p.7-28.

¹¹⁰ Antonio GARCÍA Y GARCÍA, "Las facultades de leyes", a *Historia de la Universidad europea. Vol.I: Las universidades en la Edad Media*, Bilbao, 1994, p.443-466.

¹¹¹ Manlio BELLOMO, *Saggio sull'Università ...*, *op.cit.*, p.7-10. Guido ZACCAGNINI, *La vita dei maestri e degli scolari nello Studio dei Bologna ne3i secoli XIII e XIV*, Genève, 1926., p.86-104.

¹¹² Jacques VERGER, "Esquemas", *op.cit.*, p.54.

¹¹³ Charles VULLIEZ, "L'apprentissage de la rédaction des documents diplomatiques à travers l' *Ars Dictaminis* français (et spécialement ligérien) du XIIe siècle", a *Cancellaria e*

tradicional del canonge Hug. Continuarors d'aquesta tradició foren precisament Irneri, Rainer de Perugia, Salatiel i Rolandino, produïnt-se una eclosió d'aquesta literatura cap a l'any 1140, al bell mig del renaixement cultural del segle XII¹¹⁴.

Dins de la Universitat de Bolonya hi cal tenir en compte les persones. És un interès nostre particular el veure la importància d'aquests, tot i que és evident que caldria analitzar altres col·lectius –els mestres–, per a fer un estudi complet sobre la institució bolonyesa. Per exemple alguns han remarcat l'important paper jugat pels frares dominics¹¹⁵, entre els que hi havia Ramon de Penyafort, clergue de la catedral de Barcelona que va anar a estudiar canons a aquella universitat, va professar com a dominic i posteriorment va recopilar les Decretals. A Bolonya fou primer estudiant (1213-1218) i després mestre (1218-1221)¹¹⁶. Els estudis generals a l'Edat Mitjana no serien res sense els estudiants, principals clients de la institució i un dels factors de l'expansió de la renovació jurídica¹¹⁷. Aquesta relació entre estudiants, universitat i Dret Comú

cultura nel medio Evo. XVI Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Città del Vaticano, 1990, p. 77-96.

¹¹⁴ Robert-Henri BAUTIER, "Chancellerie et culture au Moyen Âge", a *Cancellaria e cultura nel Medio Evo. XVI Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, Città del Vaticano: Archivio Segreto Vaticano, 1990, p.10-11.

¹¹⁵ A. D'AMATO, *I Domenicani e l'Università di Bologna*, Bologna: Ed. Studio Domenicano, 1988.

¹¹⁶ J. RIUS SERRA RIUS, *San Raimundo de Peñafort ¿fue canónigo de Barcelona?*, "Analecta Sacra Tarraconensia" 20(1947), p. 251- 253. Es diu que treballava com a *scriptor* a la Seu barcelonina abans d'anar a Bolonya, i allí conegué l'orde de Sant Domènec, tornant a la catedral de Barcelona tot i que no hi ha prou indicis que diguin que fós canonge abans de passar a ser dominic.

¹¹⁷ Cfr. Guido ZACCAGNINI, *La vita dei ...*, op.cit. És un treball que proporciona nombroses notícies sobre la vida quotidiana a la universitat de Bolonya, però no treu grans conclusions. Més interessant és el llibre de G. P. BRIZZI; A. I. PINI, *Studenti e università degli studenti dal XII al XIX secolo*, Bologna, 1988. Vid. Especialment el treball de Roberto GRECI,

vé donada per la mobilitat estudiantil, exercint la seva influència precisament a partir d'aquest darrer element. El viatge, del qual el segle XII en fou un bon exponent, afectava els estudiants sobretot pel fet de desplaçar-se vers un lloc llunyà, arribant a la ciutat –Bolonya, en aquest cas-, amb un alt grau de desorientació¹¹⁸. Això els podia portar a la presència dels *goliardos* i les seves reunions a les tabernes. Per tal de subsanar aquest desconcert hi havia *nationes*, és a dir agrupacions estudiantils segons la procedència¹¹⁹. I és que el radi d'acció de la universitat bolonyesa es va anar estenent per Itàlia, França i els regnes hispànics¹²⁰. A Bolonya hi arribaven joves per a estudiar, organitzant-se en *nationes* a partir del 1244, i sabem que a l'any 1265 la Universitat estava composta per estudiants juristes ultramontans, distribuïts en 13 nacions: francesos, espanyols, provençals, anglesos, picards, borgonyesos, pittaviensos, turonesos, cenomanesos, normands, catalans, hongaresos, polonesos i alemanys. De la Península Ibèrica n'arribaven nombrosos grups, essent el més important el dels catalans, establint-se unes fortes relacions amb el Nord d'Itàlia a partir de la segona meitat del segle XII¹²¹. Els lligams

"L'associazionismo degli studenti dalle origini alla fine del XIV secolo", p.13-44, i el de Antonio Ivan PINI, "*Discere turba volens*. Studenti e vita studentesca a Bologna dalle origini dello Studio alla metà del Trecento", p.45-136.

¹¹⁸ Hilde de RIDDER-SYMOENS, "Movilidad", a *Historia de la Universidad europea. Vol.I: Las universidades en la Edad Media*, Bilbao, 1994, p.321-351.

¹¹⁹ BELLOMO, *Saggio sull'università...*, *op.cit.*, p. 36-38.

¹²⁰ F. Karl von SAVIGNY, *Storia del diritto...*, *op.cit.*, vol.1, p.547-664. R. GRECI, "L'associazionismo...", *op.cit.*, p.37.

¹²¹ Antonio GARCÍA, "El *Studium bononiensis* y la Península Ibérica", a *Chiesa, diritto e ordinamento della 'Societas Christiana' nei secoli XI e XII. Atti della 9ª Settimana internazionale di Studio*. Mendola, 1983, Milano, 1986, p.248-269. En aquest article s'analitzen les línies de força que condicionaren les relacions entre l'*Studium* de Bolonya i la Península Ibèrica a la Baixa Edat Mitjana. Moltes de les dades i les idees a que ens referim entorn d'aquests temes les manllevem d'aquest treball. Antonio GARCÍA Y GARCÍA, "El derecho canónico medieval", 1992, *op.cit.*, p.19. Vegi's també C. MESINI, *Gli spagnoli a Bologna, "Studia Albornotiana"*(Bologna), IV(1972),p.41-71. Darrerament ha aparegut el llibre de

vingueren donats per la necessitat que hi havia de revisar el Dret Canònic visigòtic, que passà a ser objecte d'historificació, dins de la reforma gregoriana. Aquesta nova situació jurídica va produir un buit en la formació de canonistes de manera que els bisbes hispans van començar a potenciar a les seves diòcesis la formació intel·lectual dels clergues. Per això s'enviaven a centres estrangers, moltes vegades establint unes normes com l'apareguda a Girona l'any 1173 segons la qual el bisbe no donava límit d'estada per als estudis, a més, oferia un florí d'or mensual als canonges que s'absentessin per a estudiar. Amb aquesta disposició el jerarca gironí s'avançà en sis anys a les constitucions del III Concili del Laterà de l'any 1179, normes conciliars que també feien referència al tema de l'estudi.

A finals del segle XII la Península Ibèrica doncs connectava plenament amb la canonística europea, que tenia a Bolonya el seu centre de gravetat¹²². El motiu era precisament la mobilitat estudiantil i la presència de canonistes hispans en aquella universitat italiana. Això es va accentuar al segle XIII i va disminuir progressivament a partir de mitjans segle XIV, tot i que en aquesta centúria va tenir lloc, l'any 1364, la creació del Col·legi Espanyol per part del Cardenal Albornoz, institució que donava i dona acollida als joves estudiants hispans¹²³.

Pascual TAMBURRI, *'Natio Hispanica': Juristas y estudiantes españoles en Bolonia antes de la fundación del Colegio de España*, Bologna, 1999, on presenta el paper jugat pels estudiants hispans a Bolonya partint de l'anàlisi de documentació diversa i fent un repàs a la historiografia sobre el tema.

¹²² Antonio PÉREZ MARTÍN, *Los Colegios de Doctores en Bolonia y su relación con España*, "AHDE" XLVIII(1978), p.5-90.

Entre els estudiants un col·lectiu destacable era el dels eclesiàstics, sobretot canonges amb prebendes que els permetien dedicar-se a l'estudi i que eren enviats a Itàlia pels propis capítols¹²⁴. Miret i Sans, en un intent de reconstruir un llistat dels estudiants catalans que van anar a Bolonya, intueix que molts d'ells eren canonges subvencionats pels respectius capítols, ja que els documents que treballa pertanyen a l'Arxiu Capitular de Barcelona. Apunta la possibilitat de que als altres arxius capitulars hi hagi documents similars en els que es donin notícies dels estudiants que anaven a Bolonya¹²⁵. Antonio García ha estudiat la presència d'estudiants ibèrics a Bolonya, als primers trenta anys del segle XIV, aportant dades interessants com són, precisament, els pagaments de deutes per raó de les despeses en llibres¹²⁶. S'han localitzat 114 estudiants hispans, dels quals 19 eren clergues –entre aquests hi havia 9 canonges, tot i que les notícies que ha trobat no proporcionen massa dades sobre l'estat dels estudiants. Però interessant és també veure com d'aquest total n'hi ha 55 de catalans. D'aquests hi ha notícies de tres estudiants tarragonins que reproduïm¹²⁷:

¹²³ Francesco CALASSO, *Introduzione al diritto comune*, Milano, 1951, p.317-322. Quan es refereix als estudiants hispans ho fa com a sinònim de castellans, i no fa cap referència a la important afluència d'estudiants catalans.

¹²⁴ Guido ZACCAGNINI, *La vita dei maestri...*, *op.cit.*, p.43. Peter MORAW, "Carreras de los graduados", a *Historia de la Universidad europea. Vol.I: Las universidades en la Edad Media*, Bilbao, 1994, p.280-287. Afirmar que la majoria d'estudiants hispans eren canonges.

¹²⁵ Joaquim MIRET I SANS, *Escolars catalans al estudi de Bolonya en la XIIIa centúria*, "BRABLLB"(Barcelona), 1915-1916, p.137-155. També *vid.* Salvador CLARAMUNT, *El itinerario de los juristas*, "Medievalia" (UAB. Bellaterra), 9(1990), p.65-83.

¹²⁶ Antonio GARCÍA, "Escolares ibéricos en Bolonia, 1300-1330", a *Derecho Común en España*, Murcia, 1991, p.21-45.

¹²⁷ Són notícies que també trobem a Pascual TAMBURRI, *'Natio Hispanica'...*, *op.cit.*, p.219-246. Reconstrueix un llistat d'estudiants a partir de diverses referències documentals. D'Esteve de Roda no diu que sigui de Tarragona.

-Miquel Boter (fill de Miquel Boter), de Tarragona, vicari castellonenses, juntament amb altres promet donar a Deo Guçii 80 lliures bolonyeses en el plaç de dos mesos per raó de préstec (16 d'octubre de 1302)¹²⁸.

-Esteve de Roda (Tarragona), *scol. Bon., in scolis domini Iacobi de Butricariis legum doctoris*, juntament amb l'estudiant Guillem, també català, rep del mercader florentí Paçini 137 florins d'or (12 de gener 1320).

-Bernat Berenguer de Tarragona, *scol. Bon. In iure civili*, juntament amb altres prometen donar-li a Aberto 4 lliures venecianes a canvi de 80 lliures bolonyeses (8 d'octubre 1320).

També cal destacar la presència d'un canonge de Barcelona, Pere de *Pulcrovisu*, estudiant de Dret Canònic l'any 1292 i remarcar que s'ha localitzat un tal Jaume de Miralles, *mercator tarraconense* l'any 1320 estudiant a Bolonya¹²⁹. Del canonge no en podem aventurar massa hipòtesis. Només recordar que el darrer rector de la parròquia de Sant Pere de Reus, que va morir l'any 1326, era en Pere de Bellavista –*Pulcrovisu*, diu la documentació–, que gaudia a més d'una canongia a la Seu de Barcelona¹³⁰. Els noms coincideixen i podria ser que es tractés del mateix personatge.

¹²⁸ A finals del segle XIII hi ha un notari tarragoní, de nom Miquel Boter, que regeix l'escrivania comuna de la ciutat per autoritat del senyor arquebisbe.

¹²⁹ Pascual TAMBURRI, '*Natio Hispanica*'..., *op.cit.*, p. 232 i 239 respectivament.

¹³⁰ J. M. DOMINGO BLAY, *La Prioral de Sant Pere*, Reus, 1977, p. 15-17. Consta com a rector de Reus des de l'any 1284, tot i que algunes referències apunten que a partir de l'any

Són poques les notícies d'estudiants tarragonins presents a Bolonya. Tal vegada una recerca més acurada i una anàlisi exhaustiva de la documentació capitular –tal com ja va suggerir Miret i Sans al seu moment– permetrien esbrinar qüestions com aquesta i tal vegada trobar indicis del funcionament de l'escola catedralícia i la formació dels clergues. Es podrien completar les referències sobre els estudiants tot i que de moment ho hem suplít amb altres documents. Per exemple, sabem que el bisbe bolonyès es va adreçar a l'arquebisbe de Tarragona tot queixant-se de que els estudiants procedents d'aquesta diòcesi no portessin hàbit clerical¹³¹. També coneixem diverses llicències que es donaven des de la cúria episcopal de Tarragona a favor d'alguns preveres diocesans i canonges anessin a estudiar, dins i fora de la província eclesiàstica. Les dades que hem localitzat en els llibres del *Register Negotiorum* són del segle XIV però ens donen indicis d'aquest moviment clerical vers els Estudis Generals, tot i que mai es diu al lloc on van estudiar. Augmenten aquestes llicències a partir de mitjans segle XIV, tot i que aquí només ens referim a les que entren dins del període de la nostra tesi¹³².

1290 regia la parròquia el prevere Vidal Ferran, precisament en el moment en que Bellavista va obtenir una canongia a la Seu de Barcelona. Vidal Ferran va ascendir al càrrec de rector de la parròquia de Sant Pere de Reus l'any 1326, però amb el títol de prior ja que es va fundar a l'església una Comunitat de Preveres.

¹³¹ AHAT, *Còdex AB*, f. 16 v.

¹³² Hem fet una incursió en aquests llibres i en cada volum apareixen llicències als preveres per tal d'anar a estudiar, però en general no es diu on van.

QUADRE 1:
Llicències a clergues tarragonins per a estudiar

Referència	Nom	Càrrec	Data	Lloc on van a estudiar
AHAT, <i>Reg. Negotiorum</i> 1, f. 49.	Guillem de Requesens	Ardiaca de Tarragona	1330, juny, 15	dins i fora de la província
AHAT, <i>Reg. Negotiorum</i> , 2b., f. 209.	Guillem Desquer	Rector de l'església de Montbrió de la Marca	1346, juliol, 13	Dins i fora de la província
AHAT, <i>Reg. Negotiorum</i> 2b., f. 53 v.	Francesc de Planells	Canonge de Tarragona	1348, gener, 15	Dins i fora de la província
AHAT, <i>Reg. Negotiorum</i> , 2d., f. 43.	Joan de Montalt	Ardiaca Major de la Seu de Tarragona	1350, juliol, 9	Estudi General, durant quatre anys (no diu on)

Aquests eclesiàstics es van constituir en una èlite dominant a les cúries i a l'administració, introduint aquí aquelles obres de literatura jurídica que vehiculaven el nou dret i la seva doctrina. Personatges com Ramon de Penyaafort, Bernat de Mur, Ramon d'Anglesola, Arnau de Gurb o Pere Albert¹³³ van anar a residir a Bolonya i aprendre les novetats sobre el dret que s'hi estaven impartint des de feia un temps. Des d'una òptica castellana citar la presència a Bolonya de Domènec de Guzmán, fundador de l'Orde dels Predicadors amb l'important paper que van jugar aquests a partir del seu convent bolonyès. Aquests estudiants, al tornar als seus respectius centres d'on havien sortit, portaven amb ells còpies de còdexs, llibres amb les noves doctrines que feien arribar a la resta de membres de les respectives comunitats canòniques, o en els centres escriptoris on desenvolupaven les seves activitats intel·lectuals. Els llibres eren copiats a l'entorn universitari amb el sistema de la

¹³³ Arcadi GARCIA SANZ, *El jurista Pere Albert i la seva obra, "EHDAP"*, XIV (1996), p.7-38.

pecia, permetent així una major difusió i circulació de les principals obres. Per tant, hem de considerar la mobilitat dels llibres com un altre factor d'expansió de la renovació jurídica¹³⁴, tot i que la difusió no va afectar només a la producció librària sinó també al mètode científic utilitzat a Bolonya¹³⁵. A partir d'aquests aspectes van començar a arribar exemplars del Decret de Gracià, sobre el que hi ha algun treball per a l'àmbit de Castella¹³⁶. I també va arribar tota una literatura jurídica que constituïa un veritable compendi del *ius commune* assimilant-se i arribant amb més rapidesa a Catalunya que a la resta de la Península¹³⁷.

¹³⁴ Cfr. Guy FINK-ERRERA, "La produzione dei libri di testo nelle università medievali", a Guglielmo CAVALLO (ed.), *Libri e lettori nel medioevo. Guida storia e critica*, Bari, 1977, p. 133-137. Louis J. BATAILLON; Bertrand G. GUYOT, Richard H. ROUSE (eds.), *La production du livre universitaire au Moyen Âge. Exemplar et pecia. Actes du syposium tenu au Collegio San Bonaventura de Grottaferrata en mai 1983*, París, 1988. Frank SOETERMEER, 'Utrumque ius in peciis'. *Aspetti della produzione libraria a Bologna fra Due e Trecento*, Milano, 1997. Giuseppe SPECIALE, *La memoria del diritto comune. Sulle tracce d'uso del Codex di Giustiniano (secoli XII-XV)*, Roma, 1994. Antonio GARCÍA, *La penetración del Derecho...*, op.cit., p.583ss.

¹³⁵ Carlo Guido MOR, "Il 'miracolo' bolognese: la diffusione del metodo scientifico della scuola di Bologna nel secolo XII", a *Studi in memoria per la storia dell'Università di Bologna*, vol. I, Bologna, 1956, p.161-171.

¹³⁶ Citar diversos treballs del Dr. Antonio GARCÍA, *Los manuscritos del Decreto de Graciano en las bibliotecas y archivos de España*, "Studia Gratiana" (Bologna), 8(1962), p.162-193. "Nuevos manuscritos del Decreto de Graciano en España", a *Études d'histoire du droit canonique dédiés à Gabriel Le Brass*, Paris, 1965, vol.I, p.117-128. *Obras de Derecho común medieval en castellano*, "AHDE", 41(1971), p.665-686. "Manuscritos jurídicos datados en la Biblioteca Capitular de Toledo", a *Miscel.lània en homenatge al P. Agustí Altisent*, Tarragona, 1991, 159-172. En aquest darrer article cita, entre molts altres, un manuscrit datat a Toulouse l'any 1322 i que va ser escrit a base d'una còpia importada de Bolonya per un clergue.

¹³⁷ Francisco Javier ANDRÉS SANTOS, "Literatura jurídica latina en la España bajomedieval", a Maurilio PÉREZ GONZÁLEZ (coord.), *Actas del II Congreso Hispánico de Latín Medieval (León, 11-14 de noviembre de 1997)*, vol.I, León, 1998, p. 217- 222. Aquilino IGLESIA FERREIRÓS, "El Derecho Común y Cataluña", a *El Dret Comú i Catalunya*, Barcelona, 1997, p. 370ss.

1.3. La recepció del Dret Comú a Catalunya.

De tots els regnes hispànics fou a Catalunya on l'arribada del Dret Comú¹³⁸ es va donar amb més precocitat, tal com ho mostren els treballs clàssics de Brocà, Hinojosa, o Font Rius¹³⁹. Tot i que fa uns anys s'apuntava la manca d'estudis sobre aquest tema¹⁴⁰, d'un temps ençà s'han incrementat els treballs que tracten el Dret Comú i la seva penetració a Catalunya. Si més no hi ha una voluntat des de la Història del Dret d'anar avançant vers el coneixement de l'arribada del Dret Comú¹⁴¹.

¹³⁸ Indistintament parlarem de Dret Comú, Dret Romà, dret de la Recepció o dret justinianeu tenint en compte el debat que hi ha sobre la qüestió de la denominació. Cfr. Aquilino IGLESIA FERREIRÓS, "El Derecho Común y Cataluña", a *El Dret Comú i Catalunya*, Barcelona, 1997, p. 305-317.

¹³⁹ Guillem M. DE BROCA, *Historia del Derecho de Cataluña, especialmente del civil...*, Barcelona, 1985, sobretot p. p.200ss i 341ss. Eduardo de HINOJOSA, "La admisión del derecho romano en Cataluña", a *Obras*, vol.II, Madrid, 1955, p.389-404. Josep M. FONT RIUS, "La recepción del derecho romano en la península ibérica durante la Edad Media", a *Recueil de mémoires et travaux publiés par la Société d'Histoire du Droit et des Institutions des Anciens Pays de Droit écrit (Montpellier, 1967)*, Montpellier, p.85-104. Un interessant recull sobre la bibliografia i l'estat de la qüestió es troba en Aquilino IGLESIA FERREIRÓS, "La Recepción del Derecho Común: Estado de la cuestión e hipótesis de trabajo", a Aquilino IGLESIA FERREIRÓS (ed.), *El Dret Comú i Catalunya*, Barcelona, 1992, p. 213-330. En aquest treball es tracten els principals treballs que han estudiat la recepció del Dret Comú, apuntant la qüestió de les relacions entre Catalunya, el Migdia francès i el Nord d'Itàlia, el tema dels estudiants hispans, la circulació de llibres...Temes tots ells que han estat analitzats ampliament pels autors clàssics a què ens referim i dels que Iglesia en fa diverses valoracions i interpretacions.

¹⁴⁰ Santiago SOBREQUÉS I VIDAL, *Història de la producció del Dret Català fins el Decret de Nova Planta*, Girona, 1978, p.28-31.

¹⁴¹ Una mostra són els diversos simposis internacionals organitzats per l'Àrea d'Història del Dret de la Universitat de Barcelona que, des de l'any 1990, aporten noves dades i plantejaments metodològics per a la recerca d'aquest tema. Les actes estan publicades per la Fundació Noguera, i en els següents paràgrafs en citarem algun treball. Sobre l'estat de la qüestió vegi's també el recent treball de Ana M. BARRERO GARCÍA, "El derecho medieval y la historiografía jurídica (1968-1998)", a *XXV Semana de Estudios Medievales: La Historia Medieval en España. Un balance historiográfico (1968-1998)*, Pamplona, 1999, p. 747-778.

La importància del nou dret es feu notar ràpidament en el moment en que es van començar a substituir les velles fórmules visigòtiques, tot i que encara eren temps d'una notable incertesa jurídica, influenciada sobretot per les temptatives del dret que anaven reelaborant les *scholae* itàliques¹⁴². Poc a poc anaven arribant les noves formes del Dret Romà, manifestades per exemple en les disposicions de Pere el Catòlic dictades en les reunions de Pau i Treva o donades per la seva autoritat personal¹⁴³. Els diversos factors a que hem alludit en el capítol anterior feren possible l'arribada del Dret Romà al territori català, essent el més decisiu tot el que gira entorn dels estudis universitaris i els estudiants així com del renaixement cultural d'aquell moment. Però també les relacions dels comtes de Barcelona amb Pisa i Gènova, diuen Brocà i Hinojosa, lligams que van propiciar la circulació del llibre anomenat *lo Codi*, veritable expressió del Dret Romà vigent a l'època¹⁴⁴. Fou en aquesta època precisament, a cavall entre el segle XII i XIII en que els clergues que treballaven com a Judges de Palau anaven introduint les noves lleis. Però per al cas que ens ocupa cal dir que també foren els notaris els que anaven aplicant les disposicions del Dret Romà, sobretot a partir de l'aplicació dels diversos formularis que anaven

¹⁴² Josep M. PONS GURI, *El Cartoral de Santa Maria de Roca Rossa*, Barcelona, 1984, p.23-24.

¹⁴³ Guillem M. DE BROCA, *Historia del derecho...*, *op.cit.*, p. 116.

¹⁴⁴ Sobre les relacions de Catalunya amb els italians veure els treballs de M. Teresa FERRER MALLOL, *Els italians a terres catalanes (segles XII-XV)*, "AEM" (Barcelona), 10(1980), p.393-467; *Catalans i genovesos durant el segle XIII: El declivi d'una amistat*, "AEM" (Barcelona), 26/2(1996), p.782-823. André GOURON, *Aux origines de l'influence des glossateurs en Espagne*, "Historia. Instituciones. Documentos", 10(1983), p.325-346. IDEM, "Les juristes de l'école de Montpellier", a André GOURON, *Études sur la diffusion des doctrines juridiques médiévales*, London, 1987, p.3-35. Josep M. FONT RIUS, "El desarrollo general del derecho en los territorios de la Corona de Aragón(siglos XII-XIV)", a *VII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Barcelona, 1962, p.295-296.

arribant¹⁴⁵. Un dels primers aspectes que aplicaren foren les diverses renunciés, que els notaris incorporaven progressivament en els instruments que redactaven.

Sembla que el primer testimoni de Dret Romà a Catalunya és un document de l'any 1128¹⁴⁶, però clarament els indicis més clars no es donen fins a finals d'aquesta centúria, durant el regnat d'Alfons I, moment en que sembla que hi ha un altre testimoni evident¹⁴⁷. Però l'arribada del Dret Romà no fou acceptada ràpidament, fins i tot hom ha observat un cert fracàs¹⁴⁸. L'any 1243, mitjançant una pragmàtica, Jaume I prohibia que els advocats aleguessin lleis, així com, l'any 1251, es suggeria la possibilitat de crear un dret autòcton excloent elements estranys¹⁴⁹. S'havia de procedir en els tribunals segons els Usatges i els Costums, i si no era possible calia fer ús del seny natural (Constitució III, 1, 8,1)¹⁵⁰. El segle XIII fou doncs el temps d'expansió del Dret Romà a Catalunya, malgrat l'oposició de la noblesa, que amb ell perdia drets i poder, i també d'una certa oposició del poble, que preferia el dret anterior per

¹⁴⁵ Guillem M. DE BROCA, *Historia del Derecho...*, *op.cit.*, p.200-207. Juan GARCÍA-GRANERO, *Formularios notariales de los siglos XIII al XVI*, "AAMN" (Madrid), XXII(1978), p. 241-243.

¹⁴⁶ Aquilino IGLESIA, *¿El primer testimonio de la recepción del Derecho romano en Cataluña?*, "Revista Jurídica de Catalunya", 1(1978), p.7-41.

¹⁴⁷ Aquilino IGLESIA, *La creación del Derecho en Cataluña*, "AHDE", 47 (1977), p.278-280. Ll. PARÍS, *La introducció del Dret Romà a Catalunya*, "Miscel·lània Històrica Catalana. Scriptorium Populeti" (Poblet), 3(1970), p.155-159. París cita un document de l'any 1191 en que es pot demostrar l'aplicació del Dret Comú en una qüestió d'herència amb la introducció d'una nova modalitat de legítima.

¹⁴⁸ Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL, *Història de la producció...*, *op.cit.*, 1978, p.31-36.

¹⁴⁹ Aquilino IGLESIA FERREIRÓS, "Cataluña y el Derecho Común", a *El Dret Comú i Catalunya*, Barcelona, 1997, p.22-26.

ser més simple i entenedor. Favorables al dret de la Recepció foren el rei -que trobava en el Dret Romà una bona eina per afermar el seu paper i obrir així noves parcel·les de poder¹⁵¹-, la nova classe ciutadana i els juristes, però l'estira i arronsa fou constant en aquesta centúria, caracteritzada per les diverses disposicions a favor o en contra del Dret Romà.

A principis del segle XIV ja es comença a parlar amb més insistència del Dret Romà, amb intents seriosos d'excloure definitivament la llei gòtica. N'és un exemple la constitució d'Alfons III de l'any 1333 en que es deroga aquesta llei. Per al cas que ens ocupa cal anar a la data de 1359 en que, un precepte de les Corts de Cervera, obligava als savis en dret a tenir els cinc llibres ordinaris de dret civil o almenys els llibres ordinaris de Dret Canònic (Constitució II, 2,6,4)¹⁵². No és una fita en la recepció del Dret Comú, però sí que ens serveix a nosaltres per a trobar un punt en el que limitar cronològicament, a *grosso modo*, el nostre treball en la part final. L'acceptació oficial de la vigència del dret de la Recepció no va arribar fins els primers anys del segle XV, en que es va imposar amb força als tribunals, com també va influir en el desenvolupament del municipi, qüestió de cabdal importància per a l'evolució del país¹⁵³. Així el Dret Comú, la combinació del Dret Romà i del

¹⁵⁰ Joan EGEA FERNÁNDEZ; Josep M. GAY ESCODA, *Eficàcia de les normes a la tradició jurídica catalana des de la Baixa Edat Mitjana fins al Decret de nova Planta*, "Revista Jurídica de Catalunya", 3(1979), p.515.

¹⁵¹ Víctor FERRO, *El Dret Públic Català*, Vic, 1987, p.9. El poder reial es va veure reforçat l'any 1283 en la Cort General de Barcelona, amb el camí directe vers la institucionalització de la monarquia sobre la base de la unió perpètua dels diversos regnes de la Corona, procés que culminà l'any 1344 amb la reincorporació de Mallorca.

¹⁵² Aquestes dades estan manllevades de Guillem M. DE BROCA, *Historia del Derecho...op.cit.*, p.341-352.

canònic, tenia un abast general i Catalunya el compartia amb la major part dels països de l'Europa occidental¹⁵⁴.

Per tal de poder analitzar la difusió del Dret Comú a Catalunya s'ha suggerit la possibilitat d'identificar les persones que van realitzar aquesta divulgació i identificar també el vocabulari específic que manifesta la recepció¹⁵⁵. Tot i les dificultats en la utilització de les fonts i la seva interpretació, hom pot copsar la lenta penetració del Dret Comú, i pensem que també dels nous usos notariais amb la progressiva evolució vers el notariat públic. Així es veu també en els formularis notariais un instrument de la difusió del Dret Romà, sobretot per l'aplicació de les fórmules i les diverses renunciés¹⁵⁶.

¹⁵³ Aquilino IGLESIA, *La creación del Derecho ...*, op.cit., p.282. Josep M. FONT RIUS, "Las instituciones de la Corona de Aragón", a *IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, 1955, Barcelona, 1976, p.221-223. Max TURULL, *La configuració jurídica del municipi baix-medieval*, Barcelona, 1992, p.124-125.

¹⁵⁴ Víctor FERRO, *El Dret Públic Català*, 1987, p.294-295.

¹⁵⁵ Aquilino IGLESIA, "La difusión del derecho común en Cataluña", a *El Dret Comú i Catalunya*, Barcelona, 1991, p.106-114.

¹⁵⁶ Eduardo HINOJOSA, "La admisión...", a op.cit., p. 396. Oriol ANGUERA DE SOJO I DODERO, *Dret especial de la comarca de Vic*, Barcelona, 1934, p.273-284.

1.3.1. El paper dels canonges de Sant Ruf en la recepció del Dret Comú a Catalunya.

Diversos estudiosos de la Història del Dret han apuntat la possibilitat de que els canonges de Sant Ruf d'Avinyó fossin un dels factors de l'expansió del Dret Comú. Revisant la producció bibliogràfica trobem referències al respecte, algunes d'elles sortides de la ploma d'André Gouron¹⁵⁷, tot i que encara no hi ha prou estudis suficients sobre aquestes qüestions¹⁵⁸.

Encara més. Hi ha qui fins i tot afirma convençudament que foren els canonges en general els que van difondre els nous usos notariaus, recolzant-se en la idea de que els capítols de les catedrals han estat tradicionalment molt relacionats amb el fet documental, amb el desenvolupament del dret i de l'art notarial. I això perquè sembla que els canonges exercien diversos càrrecs en les curies i cancelleries episcopals¹⁵⁹.

¹⁵⁷ André GOURON, "Un assaut en deux vagues: la diffusion du droit romain dans l'Europe du XIIe. siècle", a *El Dret Comú i Catalunya.*, Barcelona, 1991, p. 47-63. Al col.loqui que va seguir aquesta exposició el Dr. Josep M. Font Rius va afegir que alguns dels acompanyants dels conqueridors de la Catalunya Nova eren canonges de Sant Ruf, p.65-66. André GOURON, "Lliçó magistral amb motiu de l'acte d'investidura de *doctor honoris causa* de la Universitat de Barcelona: La Catalogne dans le concert juridique européen du douzième siècle", a *El Dret Comú i Catalunya*, Barcelona, 1993, p.24-26. IDEM, "La science juridique française aux Xie. Et XIIe. siècles", a André GOURON, *Études sur la diffusion des doctrines juridiques médiévales*, London, 1987, p.3-118. En aquest treball es posa de manifest la influència dels canonges de Sant Ruf en l'expansió de la renovació jurídica per tot el Migdia francès.

¹⁵⁸ Antoni JORDÀ FERNÁNDEZ, "Terminologia jurídica i Dret Comú: a propòsit de Robert Bordet, *princeps* de Tarragona (s.XII)", a *El temps sota control. Homenatge a Francesc Xavier Ricomà*, Tarragona, 1997, p.357-358.

¹⁵⁹ Mercedes VÁZQUEZ BERTOMEU, *El escritorio capitular compostelano (1460-1481)*, "Historia. Instituciones. Documentos" (Sevilla), 24(1987), p.497ss.

No som historiadors del Dret, ni tampoc el nostre treball té pretensions d'entrar en aquest terreny, però sí que podem intuir alguna d'aquestes afirmacions per al cas tarragoní. I pensem que, més que amb la casualitat, toparem amb hipòtesis interessants. Tampoc no pretenem ara fer un repàs al moviment canonical, tan important al segle XII i tan poc considerat per la historiografia, que ha dedicat més atenció al moviment reformador cistercenc i a l'aparició dels ordes mendicants¹⁶⁰. Moltes de les qüestions relacionades amb la història dels canonges les podem trobar en la bibliografia que anem citant a peu de pàgina, de la qual n'hem extret de moment el que ens podia ser més útil per a la present síntesi.

Partim de la base de que a la Seu de Tarragona hi fou fundada una canònica regular augustiniana, regida segons els costums de la de Sant Ruf d'Avinyó, l'any 1154. Aquesta dada ens posa en consonància directament amb la qüestió de la reforma del clergat regular que tenia en la comunitat avinyonesa un dels seus punts d'actuació i desenvolupament. L'ambient d'expansió de l'orde de clergues regulars de Sant Ruf s'inclou dins de la reforma eclesiàstica del segle XI, que movia a un canvi en la vida del clergat¹⁶¹. En les catedrals hom pretenia que els canonges renunciessin a la

¹⁶⁰ Josep MORAN I OCERINJAUREGUI, *Les homilies de Tortosa*, Barcelona, 1990, p.21 ss. A Catalunya els canonges regulars superaren els cistercencs en nombre de comunitats.

¹⁶¹ Ens referim al clergat i no als ordes monàstics, perquè precisament una de les qüestions que es van donar en aquesta època, sobretot en el moment en que els canonges van anar prenent embranzida, fou la confrontació entre clergues regulars –canonges– i els monjos. Vid. Jean CHÂTILLON, *Le mouvement canonial au Moyen Âge: réforme de l'Église, spiritualité et culture*, Paris-Turnhout, 1992, p. 75ss. Gabriel LE BRAS, *Storia della Chiesa: Le istituzioni ecclesiastiche della cristianità medioevale*, vol.XII/2., Torino, 1976 (rist.1973), p.488-517.

propietat privada, essent aquest un dels aspectes centrals de la reforma¹⁶², vivint en comunitat sota la regla de Sant Agustí¹⁶³. Amb aquestes idees, un grup de canonges de la catedral d'Avinyó va demanar permís al seu bisbe per tal de poder viure en comunitat, segons la regla de Sant Agustí. Es van instal·lar a l'església suburbana de Sant Ruf, l'any 1039, protagonitzant des d'allí el primer gran moviment de reforma apostòlica de les canòniques¹⁶⁴ i escampant-se ràpidament per la Provença, el Llenguadoc, Lombardia, Catalunya i Borgonya¹⁶⁵. En aquest darrer lloc fou on s'ha relacionat l'orde de Sant Ruf amb la difusió de la reforma gregoriana¹⁶⁶.

Aquesta nova imatge del clergat regular, diferent de la de totes aquelles canòniques regides encara per la regla donada a Aquisgrà l'any 816, arribà aviat a Catalunya. Aquí hi havia els capítols de les catedrals rehabilitades després de la conquesta carolíngia, i regulades segons la norma aquisgranesa, la qual no contemplava la pobresa apostòlica¹⁶⁷. Amb l'expansió de les

¹⁶² Gabriel LE BRAS, *Storia della Chiesa*, vol.XII/2, 1976, p.499-517. Hurbert JEDIN (dir), *Manual de Historia de la Iglesia*, vol.III: F. KEMPF; H.-G. BECK; E. EWIG; J. A. JUGMAM, *De la Iglesia de la primitiva Edad Media a la reforma gregoriana* Barcelona, 1970, p. 498-517; 695-699. Sobre la relació entre els canonges i la pobresa voluntària *vid.* Lester K. LITTLE, *Pobreza voluntaria y economía de beneficio*, Madrid, 1980, p.131-146. Jean CHÂTILLON, *Le mouvement canonial...*, *op.cit.*, 1992.

¹⁶³ Ludwig HERTLING, *Historia de la Iglesia*, Barcelona, 1993¹¹, p.204-206.

¹⁶⁴ V.V.A.A., *Le monde des chanoines (XIe- XIVE siècles)*, "Cahiers de Franjeaux", 24(1989), p.10-11. Dins d'aquest recull citar el treball de Yvette LEBRIGAND, "Origines et première diffusion de l'ordre de Saint-Ruf", p.167-179

¹⁶⁵ Lester K. LITTLE, *Pobreza voluntaria...*, *op.cit.*, p.137.

¹⁶⁶ Yvette LEBRIGAND, "Origines et première...", *op.cit.*, p.170.

¹⁶⁷ Per al moviment canonical a Catalunya *vid.* Antoni PLADEVALL, *Els monestirs catalans*, Baelona, 1978, p.52-63. Josep MORAN I OCERINJAUREGUI, *Les homilies de Tortosa*, *op.cit.*, p. 13-84, treball aquest que conté una excel·lent introducció sobre el món dels

resolucions de la reforma gregoriana poc a poc, i no sense dificultats, s'anaren introduïnt canvis en les canòniques, essent un dels més importants el de l'acceptació de la pobresa evangèlica i l'eliminació de la propietat privada¹⁶⁸.

Un personatge que cal recordar en la reforma canonical a Catalunya fou el bisbe de Vic, Berenguer Sunifred de Lluçà, a qui el papa Urbà II va enviar la butlla *Inter primas Hispaniarum*, l'any 1091. En aquest document se li encomanà la restauració de la Seu metropolitana i la restitució en la seva persona de la dignitat arquebisbal. Però la restauració tardaria encara uns anys. Mentrestant Berenguer Sunifred intentava introduir la reforma dels canonges avinyonesos a la seva seu episcopal, comesa que no va poder portar a terme per l'oposició dels canonges locals. Eren moments en que anaven penetrant a Catalunya les influències reformadores de Sant Ruf d'Avinyó, fent-se efectives quan el comte Bernat II de Besalú va fer donació als canonges d'aquella comunitat l'església de Santa Maria de Besalú l'any 1084. Allí hi havien d'erigir una canònica reformada. A partir d'aquí l'orde s'anà expandint pel país amb diverses fundacions (Sant Joan de Ripoll, Sant Vicenç de Cardona, Santa Maria de l'Estany...) ¹⁶⁹ i amb l'impuls donat pels bisbes que havien estat canonges avinyonesos, i pensem que també del papa Adrià IV. Aquest també fou canonge d'Avinyó, essent pontífex entre els anys 1154 i 1159, cosa que li

canonges. Les principals idees i dades sobre els canonges a Catalunya les manllevem d'aquests dos autors.

¹⁶⁸ Josep MORAN I OCERINJAUREGUI, *Les homilies...*, op.cit., p. 15.

¹⁶⁹ Jean BECQUET, "L'évolution des chapitres cathédraux. Régularisations et sécularisations", a *Le monde des chanoines (XIe-XIVe siècles)*, "Cahiers de Fanjeaux", 24 (1989), p.19-39; sobretot p.21ss. Es posa de manifest el paper jugat pel papa Urbà II en l'expansió de l'orde de Sant Ruf al nord de Catalunya -St.Joan de Ripoll per exemple-, així com el paper d'Adrià IV, antic canonge d'aquella canònica.

permetè intervenir en l'estructuració de la seu de Tortosa, tot just restaurada. De fet el papa va donar instruccions al comte Ramon Berenguer IV per tal de dotar adequadament el bisbe i els canonges de Tortosa, concedint els terrenys necessaris per a l'edificació de la canònica i la residència episcopal¹⁷⁰.

Entre els bisbes que cal destacar en un primer moment hi ha Bertran, bisbe de Barcelona, que va erigir una canònica reformada a l'església de Sant Andreu de Besòs, que era dirigida per Oleguer, futur abat de Sant Ruf, i futur bisbe de Barcelona i arquebisbe de Tarragona. Aquesta canònica barcelonina fou traslladada l'any 1112 a Santa Maria de Terrassa¹⁷¹.

De la reforma del clergat regular, a Catalunya, en van participar les noves cases erigides esmentades i també les seus episcopals restaurades arrel de la conquesta de les terres del sud i ponent del país: Tarragona, Lleida i Tortosa¹⁷². L'arquebisbe Oleguer, pioner en la restauració efectiva de la Seu metropolitana, era un gran coneixedor del moviment canonical. Havia estat canonge de la Catedral de Barcelona –anys 1094-1095-, passant a ser prior del convent de Sant Adrià, que ja era de canonges regulars i fou erigit pel bisbe barceloní Bertran. L'any 1108 Oleguer era abat de Sant Ruf a Avinyó, l'any 1115 bisbe de Barcelona i l'any 1118 arquebisbe de Tarragona¹⁷³. Oleguer fou

¹⁷⁰ Josep MORAN I OCERINJAUREGUI, *Les homilies...*, *op.cit.*, p.28; 66.

¹⁷¹ *Ibidem...*, *op.cit.*, p.27.

¹⁷² Antoni PLADEVALL, *Els monestirs ...*, *op.cit.*, p.55; 59. A Lleida no arrelà la vida regular i l'any 1254 fou secularitzat el capítol de la catedral, tot i que prop de la ciutat es va crear el monestir de Sant Ruf.

successor de l'abat Lietbert, qui havia portat a terme una destacada tasca de recopilació dels costums inicials de Sant Ruf¹⁷⁴. Arrel del nomenament s'ha apuntat la possibilitat de que ja en temps de l'arquebisbe restaurador hi haguessin canonges a Tarragona¹⁷⁵. També sembla que havia arribat un canonge de Sant Ruf anomenat Durand, que signa la confirmació atorgada l'any 1148 pel metropolità Bernat Tort a favor del príncep Robert, i que es trobava a la ciutat per tal d'ensenyar la regla augustiniana¹⁷⁶. Era un primer pas per a la creació de la canònica, o capítol de canonges, que fou fundada l'any 1154, quan l'arquebisbe Bernat Tort va manar als canonges:

...fassen vida apostòlica segons la regla del gloriós Sant Agustí, que viscan en comú, menjén en refetor y dormian en dormitori y que fassen lo offici divinal com se fa en lo convent de St. Rufo, y que açò se observe no sols en la devoció de l'offici, sinó encara en lo menjar cotidià y en lo hàbit clerical¹⁷⁷.

La decissió del metropolità no fou gens casual. Coneixia prou bé aquella comunitat perquè ell mateix n'havia estat membre anys enrera, i sembla que els canonges van començar a col·laborar amb el jerarca en l'afer de la repoblació del Camp. Ho demostra la presència de canonges en les signatures de les cartes de població sorgides de la cancelleria episcopal a partir precisament de l'any 1154. Abans l'arquebisbe, com a senyor del Camp,

¹⁷³ Josep BLANCH, *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona*, vol.I, Tarragona, 1985, p.79-80.

¹⁷⁴ Yvette LEBRIGAND, "Origines et première...", *op.cit.*, p.176-177.

¹⁷⁵ Ezequiel GORT, *La Cambreria de la Seu de Tarragona, segle XII i XIII*, Reus, 1990, p.37.

¹⁷⁶ Emili MORERA, *Tarragona cristiana*, vol.I, Tarragona, 1981, p. 573.

¹⁷⁷ Josep BLANCH, *Arxiepiscopologi...*, *op.cit.*, p. 88.

apareix sol en el paper d'atorgant, i després ja es veu acompanyat dels membres del Capítol¹⁷⁸.

Després de Tarragona cal anar a Tortosa, on la conquesta de la ciutat l'any 1148 va comportar també la restauració de la seu episcopal. I ja l'any 1155 es fa erigir el capítol catedralici sota els auspicis del bisbe restaurador, Gaufred d'Avinyó, antic canonge de Sant Ruf. Lògicament va aplicar la normativa i els costums que ja coneixia¹⁷⁹. Un pas endavant es va donar en aquesta nova comunitat quan fou nomenat bisbe tortosí en Ponç de Monells, que havia estat abat de la canònica augustiniana de Sant Joan de Ripoll, establint-se relacions de tipus cultural entre aquesta comunitat i la tortosina¹⁸⁰.

L'expansió dels costums de Sant Ruf a les terres del sud de Catalunya acabà quan, des del capítol tarragoní, es va fundar el monestir d'Escornalbou. El rei Alfons I va fer donació del castell, lloc i terres d'Escornalbou a Joan de St. Boi, canonge regular de Sant Agustí del capítol de Tarragona per tal de construir-hi una església i instal·lar-hi una comunitat de canonges¹⁸¹. Aquests van arribar al lloc l'any 1198, vicunlant-se el nou monestir amb el capítol catedralici mitjançant un pacte que regulava qüestions com l'elecció del prior

¹⁷⁸ Josep M. FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia. Estudio. Apéndice al vol.I*, Madrid-Barcelona, 1983, p. 561-565. Remarcà el paper dels capítols catedrals i de les canòniques en la concessió de cartes de població, tenint en compte tant els canonges que es regien per la regla aquisgranesa com els procedents de la reforma promoguda pels de Sant Ruf d'Avinyó.

¹⁷⁹ Josep MORAN I OCERINJAUREGUI, *Les homilies...*, *op.cit.*, p. 45.

¹⁸⁰ *Ibidem*, p. 64.

¹⁸¹ Joan PAPIÓ, *La Historia d'Escornalbou*, 1765 (edició facsimil, 1987), p. 17.

d'Escornalbou. Això porta a pensar que aquesta nova comunitat es va regir també segons els costums de Sant Ruf¹⁸².

Tenim doncs un ambient de fundacions i d'expansió prou interessant, que cal relacionar amb l'objectiu principal que ens ha mogut a parlar dels canonges: la seva relació amb l'expansió del dret. No serà aquesta una tasca difícil si partim del panorama que acabem de dibuixar, un esbós en el qual es pot començar a intuir a més una trama de caire cultural insertada en el renaixement del segle XII. Quan es va crear el capítol tortosí, ara per ara més estudiat que el de Tarragona, van arribar companys del bisbe Gaudred provinents tots del convent avinyonès. Segurament foren ells els que van portar alguns dels còdexs de la nodrida biblioteca capitular¹⁸³. Com també és evident que, durant el mandat episcopal de Ponç de Monells, van arribar llibres des de Sant Joan de Ripoll per a cobrir les necessitats litúrgiques i formatives dels canonges¹⁸⁴. Els lligams establerts doncs a partir dels llibres i l'intercanvi cultural arribaren també als canonges del convent de la Santa Creu de Coïmbra, amb la qual cosa podem copsar la magnitud de l'expansió d'aquesta modalitat de vida religiosa¹⁸⁵.

¹⁸² Antoni PLADEVALL, *Els monestirs...*, *op.cit.*, p.60.

¹⁸³ Enrique BAYERRI, *Los Códices medievales de la Catedral de Tortosa*, Barcelona: Porter Llibreter, 1962, p. 16 ss. S'apunta l'absència d'obres de Ramon Llull, Eiximenis o Vicenç Ferrer, assenyalant la causa en la qualitat estrangera de la comunitat de Sant Ruf, almenys en els primers anys de la seva instal·lació a Tortosa.

¹⁸⁴ Josep MORAN I OCERINJAUREGUI, *Les homilies...*, *op.cit.* Si aquest autor elabora uns interessants capítols introductoris a l'estudi del còdex de les homilies tortosines és per tal de veure les relacions existents entre diverses comunitats canòniques. *Cfr.* Pierre-Marie GY, "La liturgie des chanoines réguliers de Saint-Ruf", a *Le monde des chanoines*, "Cahiers de Fanjeaux" 24 (1989), p. 181-191. J. JANINI, *Los sacramentarios de Tortosa y el cambio de rito*, "Analecta Sacra Tarraconensia" 35(1962), p. 5-56.

A la Biblioteca Capitular tortosina cal fer esment de tota la literatura jurídica, un dels referents que ens serveixen per apuntalar la relació entre els canonges i l'expansió del renaixement jurídic del segle XI. Molts còdexs procedien amb tota seguretat d'Avinyó, ja que els primers canonges de Tortosa venien del convent de Sant Ruf d'aquella ciutat. Destaquen aquells còdexs en els que es fa referència directa a la litúrgia de Sant Ruf, tot i que també són del nostre interès tots aquells de caire jurídic, dels quals citem només aquells que estan datats entre els segles XII i XIV¹⁸⁶:

-Ms.3, Gracià, *Decretum*, amb glosses marginals. S. XIV¹⁸⁷.

-Ms.26, *Preparació per a l'estudi dels llibres III, IV i V de les Decretals*, S.XIV¹⁸⁸.

-Ms. 36, *Codi de Justinià*, principis S. XIII, amb moltes notes als marges¹⁸⁹.

-Ms.40, *Col.lecció de Cànon del Papa Alexandre III*, S.XII-XIII¹⁹⁰.

-Ms.57, Guido de Basyo, *Comentari al Decret de Gracià*, S. XIV¹⁹¹.

¹⁸⁵ Pedro R. ROCHA, "Le rayonnement de l'Ordre de Saint-Ruf dans la péninsule ibérique, d'après sa liturgie", a *Le monde des chanoines*, "Cahiers de Fanjeaux" 24 (1989), p. 193-207.

¹⁸⁶ Enrique BAYERRI, *Los Códices...*, *op.cit.*, p. 43-45; 82-84. Són llibres que va trobar Villanueva en el seu viatge, relatat en el volum cinquè de la seva coneguda obra i publicat a Madrid l'any 1806.

¹⁸⁷ *Ibidem*, p. 128-129.

¹⁸⁸ *Ibidem*, p. 169-170.

¹⁸⁹ *Ibidem*, p.179.

¹⁹⁰ *Ibidem*, p.180.

¹⁹¹ *Ibidem*, p. 209.

- Ms. 59, Joan Andreu: *Comentaris als llibres de les Decretals*, S. XIV¹⁹².
- Ms. 60, *Decretales Gregorii IX, cum glosis et comentariis*, S.XIII¹⁹³.
- Ms. 63, *Codex Iustiniani*, S.XIV¹⁹⁴.
- Ms.64, *Tractatus de Iure Civili*, S.XIV¹⁹⁵.
- Ms.65, *Miscel.lani: I-Fragments de comentaris al Decret de Gracià*.
II-Arbre de consanguinitat i aninitat del Mestre
Joan de Déu, sacerdot espanyol.S.XIII¹⁹⁶.
- Ms.70, *Decret de Gracià amb un petit comentari*¹⁹⁷.
- Ms.129, *Suma o compendi del Codi de Justinià*. S.XII¹⁹⁸.
- Ms.144, *Alexandri III Papae constitutiones*, S.XII¹⁹⁹.
- Ms.149, Innocentii IV: *Apparatus in quinque Libros Decretalium*, S.XIV²⁰⁰.
- Ms.160, *Decretalium compilatio*, S.XIII²⁰¹.

¹⁹² *Ibidem*, p.210.

¹⁹³ *Ibidem*, p.210-211.

¹⁹⁴ *Ibidem*, p.212

¹⁹⁵ *Ibidem*, p.212

¹⁹⁶ *Ibidem*, p.212-213.

¹⁹⁷ *Ibidem*, p.216. Bayerri no inclou la datació.

¹⁹⁸ *Ibidem*, p.286-289. Bayerri diu que és de gran importància ja que es tracta de l'únic conegut d'Europa que conté la Suma del Codi de Justinià en llatí. Els altres que es coneixen no són més que reduccions en provençal o francès. Fins i tot hi ha qui apunta que aquest còdex tortosí és l'exemplar original, del qual es van treure les còpies per a elaborar el llibre conegut amb el nom de *Lo Codi*. La seva procedència del Migdia francès, portat tal vegada pels canonges de Sant Ruf, és bastant segura.

¹⁹⁹ *Ibidem*, p.307-308.

²⁰⁰ *Ibidem*, p.312.

²⁰¹ *Ibidem*, p.325-326.

-Ms.178, Miscel.lani: *I-Casus Decretalium de Bernardo Compostelano.*

*II-Constitucions sobre provisió d'esglésies
vacants.*

III-Margarita Domini Alberti Galioti parmensis.

*IV-Additiones ad apparatus Decretalium, de
Juan Pons.*

V-Sobre matèria conciliar d'un concili africà.

VI-Índex de matèries de dret civil i canònic.

S.XIV²⁰².

-Ms.181, Joan Andreu: *Novella in Decretales Gregorii IX*, S.XIV²⁰³.

-Ms.182, *Apparatus super Decretales (Lib.I-III)*, S:XIV²⁰⁴.

-Ms.191, *Digestum Vetus*, S.XIV²⁰⁵.

-Ms.192, *Digestum Novum*, S.XIV²⁰⁶.

-Ms.211, Rollandinus de Bolonia: *Summa artis notariae*.S. XV²⁰⁷.

-Ms.214, G. de Mandagot: *Summa super Decretalibus*, S.XIV²⁰⁸.

-Ms.239, Gracià: *Decretum*, S.XIII-XIV²⁰⁹.

²⁰² *Ibidem*, p.338-339.

²⁰³ *Ibidem*, p.340.

²⁰⁴ *Ibidem*, p.341.

²⁰⁵ *Ibidem*, p.348.

²⁰⁶ *Ibidem*, p.348.

²⁰⁷ *Ibidem*, p.363-364. Incloem aquest manuscrit donada la importància que té per a la formació dels notaris i per al nostre treball.

²⁰⁸ *Ibidem*, p.365-366.

²⁰⁹ *Ibidem*, p.393-394.

-Ms.240, Gracià: *Decretum (primera meitat, aproximadament)*,
S.XIII²¹⁰.

També a Tarragona hi ha referències bibliogràfiques que ens transporten a sant Ruf, tot i que són més tardanes. Ens referim al manuscrit anomenat *Pretiosa*, que és la suma d'un manuscrit del segle XIV i de l'afegit de diversos tractats al segle XVI²¹¹. És interessant per la presència de la regla de Sant Agustí, costums de la vida del clergat, ritual de l'ingrés i professió dels canonges augustinians, un necrologi²¹² i el *Modus dicendi pretiosa tempore antiquo et secundum consuetudinem ecclesie sancti Ruffi*, entre altres.

Amb tot això podem dir que la qüestió cultural fou un component bàsic en la vida d'aquests nous capítols. Els de Tarragona i Tortosa estaven relacionats per una concòrdia signada l'any 1158, amb la qual cosa podem pensar també en uns certs lligams culturals, tot i que aquests també eren freqüents amb altres canòniques²¹³. Fruit d'aquestes connexions és la circulació de còdexs per a ús dels canonges i que passaven a enriquir les biblioteques, en aquests cas, la de Tortosa. Així doncs, els canonges representaven una èlite dins del clergat, amb un nivell cultural i una certa

²¹⁰ *Ibidem*, p.394-395.

²¹¹ F.Xavier RICOMÀ, "Pretiosa", a *PALLIUM. Exposició d'Art i Documentació*, Tarragona, 1991, p. 231. ÍDEM, *El 'Officium Cápituli' en la Catedral primada de Tarragona*, "Butlletí Oficial de l'Arquebisbat", 5(1977).

²¹² F. Xavier RICOMÀ; Salvador RAMON, *El necrologi de la Seu de Tarragona*, "Miscel.lània Històrica Catalana. Scriptorium Populeti", 3(1970), p.343-398. Andrés TOMÁS, *El Necrologio de la catedral de Tarragona, obra del escribiente e iluminador Juan Mingano*, "Boletín Arqueológico", 61-64(1968), p.91-96. Citat també per José SÁNCHEZ REAL, *El Archiepiscopologio de Luis Pons Icart*, Tarragona, 1954, p.25.

²¹³ Enrique BAYERRI, *Los Códices...*, *op.cit.*, p.46- 53

activitat intel·lectual. Un exemple el tenim en l'escola capitular de la Canònica Veronesa. Fou instituïda ja per Lotari l'any 825, reorganitzada al llarg del segle XII i, posteriorment, es remarquen les relacions que va tenir amb l'escola de Bolonya. El paper de l'escola veronesa, i del clergat local en general fou important en l'activitat cultural de la ciutat i en l'evolució de l'escriptura²¹⁴. Un paper similar al que van jugar els canonges de Sant Ruf, els quals anaven a estudiar a les universitats a partir del segle XIII, amb una influència destacada en la fundació d'algunes d'aquestes a França²¹⁵. Sabem també que a partir del seu convent d'Avinyó van anar escampant les idees del renaixement jurídic arribades d'Itàlia, entrant a Catalunya a partir de la fundació de Besalú. I la relació amb el dret vé precisament pels estudis que realitzaven els canonges a les universitats. Després d'obtenir els deguts permisos anaven a estudiar Dret Canònic i Dret Romà a Bolonya però també a les universitats del sud de França. Amb tot això ens trobem amb unes relacions culturals que abarcaven des del Nord d'Itàlia fins a Catalunya passat per la Provença i tot el Migdia francès. En aquestes relacions hi tenien un pes important, diu Gouron, els canonges de Sant Ruf els quals, juntament amb la mobilitat estudiantil a que ens hem referit més amunt, van propiciar una expansió de les idees de la renovació jurídica²¹⁶.

²¹⁴ Cfr. Maria Luisa GIULIANO, *Coltura e attività calligrafica nel secolo XII a Verona*, Firenze: Casa Editrice Leo S. Olschki, 1931, p.1-8.

²¹⁵ Jacques VERGER, "Les chanoines et les universités", a *Le monde des chanoines*, "Cahiers de Fanjeaux", 24(1989), p.193-208. Aquest autor es pregunta sobre el paper que van jugar en la formació de les universitats de Toulouse, Montpeller i Avinyó.

²¹⁶ André GOURON, *Aux origines de l'influence des glossateurs en Espagne*, "Historia. Instituciones. Documentos" (Sevilla), 10(1983), p.325-346.

La relació entre renovació jurídica i notariat pensem que pot tenir en el paper dels canonges de Sant Ruf un bon puntal a nivell local, tot i que caldria incidir-hi més des de la Història del Dret, essent aquesta una de les mancances d'aquest tipus d'historiografia. De moment no estem en condicions de poder afirmar amb seguretat tot el que hem dit a nivell més general sobre tots aquests plantejaments. Són més els interrogants que les respostes en aquest aspecte. Ens preguntem doncs, en primer lloc, on es formaven els canonges tarragonins. Ho feien en l'escola catedralícia? Anaven a Bolonya com semblen provar algunes dades molt escadusseres?. I els clergues de la diòcesi, també es formaven a l'escola? Hi aprenien rudiments de dret i de l'art de la notaria per tal de poder exercir-la després en ser nomenats rectors de les parròquies?. Es relacionaven amb altres canòniques i entreven de ple en aquesta mobilitat de persones, llibres i idees?... Podriem continuar llençant preguntes que una altra línia de recerca ens permetria, tal vegada il.luminar-les, tal com proposavem també al parlar dels canonges que anaven a estudiar fora de la diòcesi. Potser podriem confirmar realment el paper que van jugar els canonges tarragonins en l'expansió del Dret Romà i també els nous usos notariais a través de l'ensenyament però també a través de l'actuació d'alguns d'ells en la cúria episcopal. Si els rectors de les parròquies eren notaris en algun lloc ho havien après. Si els clergues escripturaven contractes en la cancelleria, d'algun lloc treien la formació per a poder dur a terme la seva tasca. Podria ser perfectament que, tractant-se de canonges de Sant Ruf i tenint en compte el que d'aquests hem dit, entressin dins dels supòsits que els relaciona amb

l'expansió de la renovació jurídica, materialitzada en l'estudi i la circulació de llibres jurídics.

1.4. La implantació del notariat públic a Catalunya.

1.4.1. El notariat altmedieval.

Els antecedents del notariat altmedieval els trobem en personatges com els *tabelliones*, que actuaven a la Tarraconense com a fruit de la romanització de la Península Ibèrica²¹⁷. També cal anar als temps visigòtics les lleis regulaven la forma dels contractes jurídics i també l'escriptura, tot i que els notaris públics només es citen una sola vegada²¹⁸. No hi havia persones especialment designades per a l'escripturació, i els particulars acudien a les persones que tenien els suficients coneixements jurídics i gramaticals per a procedir a la redacció dels documents. El redactor gairebé no passava de ser un simple testimoni, tal com apareix al *Liber iuditorum*²¹⁹.

Dins de l'evolució del notariat català alt-medieval cal tenir en compte les influències franques, que al segle XI es van manifestar als altres regnes

²¹⁷ Ignasi J. BAIGES I JARDÍ, "El notariat català: origen i evolució", a *I Congrés d'història del notariat català*, Barcelona, 1994, p.131-132, on ofereix una síntesi d'aquest període. Vegi's també Àngel CANELLAS LÓPEZ, "El notariado en España hasta el siglo XIV: estado de la cuestión", a *Notariado público y documento privado: de los orígenes al siglo XIV*, València, 1989, p.101-104. Alfonso GARCÍA-GALLO, *Los documentos y los formularios jurídicos en España hasta el siglo XII*, "AAMN", XXII-I(1978), p.113-117.

²¹⁸ Honori GARCÍA SANZ, *Contribución al estudio histórico del notariado español. El notariado en Vich durante la Edad Media*, "La Notaría", LXXXII(1947), p.72-73. María COLL CALVO, *El Notariado de Tarrasa en la Edad Media*, "Biblioteconomía", XI(1954), p.98-99. R. GIBERT, *Prenotariado visigótico*, "Cuadernos de Historia de España" (Buenos Aires), 63-64(1980), p.12-43. José BONO, *Historia del Derecho...*, *op.cit.*, I, 1,1979, p. 80-92.

hispanics, introduïnt-se als comtats catalans fórmules i pràctiques documentals de l'altra banda dels Pirineus²²⁰. La redacció del document anava a càrrec de clergues que donaven fe als negocis jurídics, i ho feien per raó del seu caràcter de persones cultes i lletrades, i eren coneguts amb el nom de *scriptores*²²¹. Però ja a partir del segle X es comencen a trobar escrivans professionals amb un constant augment del seu nivell tècnic, que s'adaptaven poc a poc a les exigències dels canvis jurídics²²². En les subscripcions dels documents apareixen els noms dels escrivans gairebé sempre acompanyades d'algun referent eclesiàstic, i és que eren clergues en la seva gran majoria –*diachoni, presbiteri, levitae, sacerdotes, subdiachoni...*²²³-. Exercien les seves funcions a les escriptories episcopals i monàstiques, molt similars a la de Ravenna, amb càrrecs que copiaven els que hi havia en aquella. Cal dir també que els clergues exercien funcions a la curia comtal catalana. Hi ha *scriniarii* que, al segle XI, començaren a titular-se *notarius*, formant un grup cada vegada més professionalitzat, per bé que encara estava mancat de l'autenticitat documental²²⁴. Per al bon desenvolupament de la seva professió s'utilitzaven formularis, com el localitzat a Ripoll del segle X²²⁵. En aquest hi ha models de preàmbuls

²¹⁹ Honori GARCÍA SANZ, *Contribución...*, *op.cit.*, p.74-75.

²²⁰ Alfonso GARCÍA-GALLO, *Los documentos...*, *op.cit.*, p. 153-154.

²²¹ Francesc CARRERAS CANDI, *Desenrotllament de la institució notarial a Catalunya en lo segle XIII*, "Miscelánea Histórica Catalana", II(1906), p.324. Félix DURÁN CAÑAMERAS, *Notas para la Historia del Notariado Catalán*, "EHDAP", III(1955), p.73-74.

²²² José BONO, *Historia del Derecho...*, *op.cit.*, I,1, 1979, p.118-122.

²²³ Alfonso GARCÍA-GALLO, *Los documentos...*, *op.cit.*, p.156-158.

²²⁴ Ignasi J. BAIGES I JARDÍ, "El notariat català...", *op.cit.*, p.133-134. Ángel CANELLAS LÓPEZ, *El notariado...*, *op.cit.*, p.105.

²²⁵ Zacarías GARCÍA VILLADA, *Formularios de las Bibliotecas y Archivos de Barcelona, siglos X-XV*, "Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans", 4(1911-1912), p.533-552. L'autor en destaca la influència franca tot i que també es conserva encara la tradició visigòtica.